

Radostaw Gross

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

OBCIĄŻENIA GOSPODARSTW CHŁOPSKICH NA WARMII I MAZURACH W LATACH 1948–1956

Słowa kluczowe: wieś, walka klasowa, stalinizm, podatek gruntowy, dostawy obowiązkowe

Key words: village, class struggle, Stalinism, land tax, compulsory deliveries

Jednym z efektów zwrotu w polityce rolnej w Polsce z połowy 1948 r.¹ był wzrost obciążeń finansowych i rzeczowych gospodarstw chłopskich. Przyjęta koncepcja tworzenia na wsi na wzór radziecki zespołowego systemu upraw poprzez tworzenie kolektywów rolnych i rozbudowę gospodarstw państwowych² została wsparta nową polityką fiskalną wobec rolników indywidualnych. Poprzez zastosowany system świadczeń narzuconych chłopom, władza starała się wywierać na nich presję, aby wstępowali do spółdzielni produkcyjnych. Szczególnie silny ucisk fiskalny stosowano wobec tych, którzy mieli

¹ Wpływ na zmianę polityki rolnej w Polsce wywarł Kreml. W opracowanym 5 IV 1948 r. przez Leonida Baranowa, Nikołaja Puchłowa i Władimira Owczarowa memoriale „O antymark-sistowskiej orientacji w kierownictwie PPR” m.in. oskarżano Gomułkę i Minca o opóźnianie kolektywizacji, zob. *Polska-ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, oprac. G.A. Bordiugow i in., Warszawa 1995, s. 204–217. Decyzję o kolektywizacji przyspieszyły także inspirowane przez Stalina postanowienia II narady Kominformu (19–23 VI 1948 r.): „Doświadczenie WKP(b) wskazuje, że likwidacja ostatniej i najliczniejszej klasy wyzyskiwaczy – kułactwa – możliwa jest tylko na drodze masowej kolektywizacji”, zob. *Rezolucja Biura Informacyjnego o sytuacji w Jugosłowiańskiej Partii Komunistycznej*, „Nowe Drogi” 1948, nr 10, s. 17. Szerzej o mechanizmach zmiany polityki rolnej pod wpływem nacisków Moskwy zob. A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk, 2002, s. 214–223.

² Szerzej na temat kolektywizacji a także kolejnych jej faz zob.: A. Dobieszewski, *Kolektywizacja wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 1993; D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopi*, Warszawa 1998, s. 22–154. Na temat kolektywizacji na Warmii i Mazurach zob. B. Turower, *Kolektywizacja olsztyńskiej wsi w latach 1949–1956 i jej następstwa*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 2009, nr 4, s. 533–543.

największe gospodarstwa. „Klasowego” charakteru nowej polityki podatkowej na wsi nie ukrywali ówcześni decydenci. Hilary Minc w przemówieniu na lipcowym plenum KC PPR w 1948 r. powiedział m.in.: „polityka rządu ludowego zmierzała i zmierza do ograniczenia wzrostu elementów kapitalistycznych na wsi, do ograniczania i łagodzenia kapitalistycznego zróżniczkowania wsi. Osiąga się to poprzez odpowiednią politykę podatkową wymierzoną swym ostrzem głównie przeciwko kapitalistom wiejskim”³. Rosnące obciążenia finansowe gospodarstw indywidualnych związane m.in. z podatkiem gruntowym i obowiązkowym Społecznym Funduszem Oszczędnościowym (SFO) (fundusz B – rolnictwo), a także rozbudowany system obowiązkowych dostaw stały się ważnym elementem polityki rolnej państwa w okresie stalinowskim⁴.

Obok celu politycznego, poprzez zwiększony wymiar świadczeń, realizowano cel gospodarczy. Państwowy fiskalizm prowadził do drenażu ekonomicznego wsi i przerzucenia nań części kosztów industrializacji kraju. Taką politykę wymuszało przejmowanie sowieckich wzorców gospodarczych a wraz z nimi także dyrektywnego planowania. Utworzona w lutym 1949 r. Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego, w oparciu o tzw. planowanie bilansowe, ustalała zadania dla poszczególnych elementów – odcinków planu. Stosując tzw. metodę wiodących ogniw kategorycznie określano priorytety niektórych zadań planu wobec innych. Uprzywilejowanie inwestycji priorytetowych oraz tych sektorów gospodarczych, na które przeznaczano szeroki strumień środków pochodzących z akumulacji wewnętrznej, prowadziło w rzeczywistości do zachwiania równowagi gospodarczej⁵. Tak było w latach planu sześcioletniego, kiedy to priorytetem stała się forsowna industrializacja. Źródłem akumulacji wewnętrznej miały być środki pochodzące m.in. z opodatkowania „nieuspołecznionego” rolnictwa. Z założenia najbardziej „opornym elementem” wobec nowej polityki fiskalnej względem wsi mieli okazać się „kułacy”, czyli właściciele największych gospodarstw, określani także mianem wiejskich „kapitalistów”. To oni mieli najbardziej odczuć ciężar zobowiązań w wyniku zastosowania w świadczeniach progresji.

Na Warmii i Mazurach po wojnie z powodu niedoludnienia i trudności w zagospodarowaniu wykształciła się specyficzna struktura powierzchniowa gospodarstw, wyróżniająca ten region od pozostałej części kraju⁶. Dominowa-

³ H. Minc, *Wytyczne w sprawie naszego ustroju gospodarczego i społecznego*. Referat wygłoszony na Plenum KC PZPR dnia 6 lipca 1948 r., „Nowe Drogi” 1948, nr 10, s. 92–93.

⁴ Władza zastosowała również inne formy obciążeń fiskalnych (np. opłaty elektryfikacyjne, opłaty na rzecz PFZ za gospodarstwa uzyskane w wyniku reformy rolnej, składki z tytułu ubezpieczeń), nie ciążyły one jednak w takim stopniu na budżecie gospodarstw chłopskich, jak podatek gruntowy, SFO B oraz obowiązkowe dostawy, zob. I. Bolkowiak, *Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nieuspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia w Polsce*, Warszawa 1978, s. 156–164; D. Jarosz, op. cit., s. 260–266.

⁵ Cz. Bobrowski, *U źródeł planowania socjalistycznego. Analiza doświadczeń radzieckich*, Warszawa 1967, s. 107–111.

⁶ B. Wilamowski, J. Mucha, *Osadnictwo wiejskie w województwie olsztyńskim po roku 1945*, KMW 1961, nr 2, s. 195

ły gospodarstwa średnie i większe obszarowo, co w kolejnych latach prowadziło do obciążania rolników wyższymi świadczeniami, niż w województwach na tzw. ziemiach starych. Przy niedostatecznym stopniu zagospodarowania gruntów pozbawionych sprzętu i inwentarza, zastosowany system świadczeń stał się problemem, z którym wielu chłopów nie było w stanie sobie poradzić.

1. Przygotowania

Pierwszy poważny niepokój wśród mieszkańców olsztyńskich wsi wzbudziła tzw. regulacja gruntów rozpoczęta w maju 1948 r., w wyniku której chłopci dość szybko uprzedzili się do władz, tłumaczących jej celowość koniecznością uregulowania własności gospodarstw a także ich weryfikacji powierzchniowej⁷. Osadnikom, którzy zgodnie z dekretem o ustroju rolnym i osadnictwie z 1946 r.⁸ otrzymali grunty przekraczające 15 i 20 ha zmniejszono gospodarstwa do 7–9 ha⁹. Uzyskane „wolne” grunty, z powodu trudności z zasiedleniem, zamieniały się we wtórne odłogi. Mimo negatywnych skutków, „regulacji” nie przerwano¹⁰.

Podwyższeniu obciążeń wsi, a także ujawnieniu gruntów ukrytych służyła podjęta od sierpnia do października 1949 r. tzw. społeczna klasyfikacja gruntów. Objęła ona grunty uprawiane przez chłopów oraz nieużytki. Sposób przeprowadzenia klasyfikacji określała instrukcja przygotowana przez Wydział Rolnictwa KC PZPR. Realizowano ją na podstawie odgórnie narzuconych rozdzielników klasyfikacyjnych dla poszczególnych województw, powiatów, gmin i gromad, z którymi miały być skonfrontowane wyniki badań przeprowadzonych na miejscu przez zespoły klasyfikacyjne. Po oględzinach pól i odbytych zebraniach gromadzkich, chłopci wypełniali arkusze o powierzchniach i klasach gleb ich gospodarstw. Zadaniem komisji było rozstrzygnięcie, czy podawane przez chłopów dane są zgodne z wykazami gminnymi oraz rozdzielnikami. W przypadku rozbieżności opierano się na rozdzielni-

⁷ Instrukcja ministra rolnictwa i reform rolnych z 12 V 1948 r. o regulacji gruntów na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych (dalej: Dz.U.M.R.iR.R.) z 1 VI 1948 r., nr 12, poz. 49, cz. 1; cz. 2: Dz.U.M.R.iR.R. z 20 VII 1948 r., nr 17, poz. 63.

⁸ Dekret z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. 1946 r., nr 49, poz. 279.

⁹ Zarządzenie ministrów rolnictwa i reform rolnych, Ziem Odzyskanych, odbudowy i leśnictwa z 15 I 1949 r. w sprawie zmian w stosowaniu instrukcji z 12 V 1948 r., Dz.U.M.R.iR.R. z 15 II 1949 r., nr 3, poz. 11.

¹⁰ Protokół posiedzenia Biura Politycznego KC PPR, 8 X 1948 r. w: *Protokoły posiedzeń Biura politycznego KC PPR 1947–1948*, red. A. Paczkowski, oprac. A. Kochański, Warszawa 2002 („Dokumenty do dziejów PRL”, z. 15), s. 294.

¹¹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zesp. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), 237/XII-27, Instrukcja dla badań w sprawie klasyfikacji gruntów [1949], k. 14–17.

kach lub dokonywano „zamiany” powierzchni klas gruntów między chłopami danej gromady¹¹. W województwie olsztyńskim, według rozdzielnika, do skłasyfikowania było ponad 1,5 mln ha gruntów, rozbitych na sześć klas (tabela 1)¹².

Tabela 1

Rozdzielnik i wykonanie klasyfikacji gruntów w województwie olsztyńskim w 1949 r.

Klasa gruntu	Rozdzielnik		Wykonanie	
	Powierzchnia w ha*	%	Powierzchnia w ha**	%
I	15 001	1	18 642	1,41
II	120 008	8	121 562	9,17
III	375 025	25	354 662	26,77
IV	495 033	33	434 116	32,76
V	270 018	18	242 002	18,26
VI	225 015	15	154 032	11,62
Razem:	1 500 100	100	1 325 016	100

* powierzchnia obejmuje także drogi, rowy, grunty pod zabudową miast

** powierzchnia gruntów rolnych

Źródło: APO KW PZPR, 1141/2971, Protokół z posiedzenia organizacyjnego komisji badania klasyfikacji gruntów, 24 VIII 1949, k. 93; ibidem, Arkusze zbiorczy badania (ankiety) w sprawie klasyfikacji gruntów (woj. olsztyńskie), k. 116–122.

Sposób przeprowadzenia klasyfikacji wywołał protesty wielu chłopów, gdyż w rzeczywistości członkowie komisji wielokrotnie dokonywali jej „zza biurka”, bez oględzin pól i wysłuchania chłopskich argumentów. Ci ostatni zdawali sobie bowiem sprawę, że przy zawyżeniu klas gruntów będą zmuszeni do wyższych świadczeń¹³. Rolnicy podejmowali więc różne działania, aby tego uniknąć. Poza próbami korupcji członków zespołów klasyfikacyjnych, sabotowaniem zebrań gromadzkich, na których omawiane były i wypełniane arkusze klasyfikacyjne, dokonywali zamiany przeznaczenia ziemi rolnej z gruntów ornych na pastwiska¹⁴.

Mimo możliwości zmian i poprawek w wojewódzkim rozdzielniku w każdej klasie o 1/5, olsztyńskie władze partyjne wyraźnie instruowały powiatowych pełnomocników klasyfikacji, że „w żadnym wypadku nie wolno obniżyć cyfr ustalonych [w rozdzielniku – R.G.] a raczej pójść w kierunku zwiększenia”¹⁵.

¹² Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), zesp. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KW PZPR), 1141/2971, Protokół z posiedzenia organizacyjnego komisji badania klasyfikacji gruntów dla sprawiedliwego rozdziału podatku gruntowego, 24 VIII 1949, k. 92–93.

¹³ Ibidem, Sprawozdanie opisowe wojewódzkiej komisji do badań w sprawie klasyfikacji gruntów na terenie województwa olsztyńskiego, 24 X 1949 r., k. 177.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ APO KW PZPR, 1141/2971, Protokół z posiedzenia organizacyjnego komisji badania klasyfikacji gruntów dla sprawiedliwego rozdziału podatku gruntowego, 24 VIII 1949, k. 93.

Presja wykonania wskaźników była bardzo silna, co potwierdzają wyniki klasyfikacji (przekroczenie wskaźników powierzchni gruntów rolnych trzech najwyższych klas).

Dość szybko pojawiły się negatywne skutki przeprowadzonej pośpiesznie akcji, której wyniki miały być zgodne z oczekiwaniami zwierzchników, a nie faktycznym stanem gruntów rolnych. Nieodpowiednio przeprowadzona klasyfikacja pociągała za sobą trudności w planowaniu produkcji rolnej i przewidywanych zbiorach w poszczególnych powiatach i gminach. Zawyżała zobowiązania wsi wobec faktycznych możliwości produkcyjnych. Zastanawiające było tempo przeprowadzenia klasyfikacji. Zalecenia warszawskiej centrali, dotyczące bezwzględnie zachowania terminu klasyfikacji (koniec października 1949 r.), świadczą o tym, że władze od nowego, 1950 r. zamierzały jej wyniki wykorzystać nie tylko do naliczania podatku gruntowego. Miały także ułatwić oszacowanie w gospodarstwach chłopskich wymiaru zboża objętego planowym skupem, który od początku 1950 r. zaczęto realizować na nowych zasadach.

2. Podatek gruntowy i Społeczny Fundusz Oszczędnościowy Rolnictwa

2.1. Ramy prawno-proceduralne

Istotnym elementem obciążeń chłopskich gospodarstw w latach 1948–1956 były: podatek gruntowy i składki na Społeczny Fundusz Oszczędnościowy typu B (rolnictwo). Podatek gruntowy po wojnie po raz pierwszy władze komunistyczne wprowadziły dekretem z 13 IV 1945 r. Obowiązywał tylko przez rok, a jego ściąganie i wpływy przekazano organom samorządu terytorialnego¹⁶.

Nowe zasady ustalania i realizacji podatku gruntowego wprowadzono dekretem z 20 III 1946 r. o podatkach komunalnych¹⁷. Podstawę opodatkowania stanowił przychód szacunkowy z gospodarstwa z roku poprzedzającego rok podatkowy, wyrażony w kwintalach żyta. Liczbę hektarów gruntów mnożono przez normy przychodowości i przez cenę jednego kwintala żyta z roku poprzedzającego rok podatkowy. W ustaleniu wymiaru podatku gruntowego zastosowano progresję. Początkowo w gospodarstwach o przeciętnym przychodzie szacunkowym do 20 q żyta – 4%, od 20 do 50 q – 5%, od 50 do 100 q – 6%, od 100 do 200 q – 7%, ponad 200 q – 8%. Skala progresji podatkowej nie była więc zbyt duża (1:2)¹⁸. Kolejne nowelizacje dekretu

¹⁶ Dekret z 13 IV 1945 r. o reformie samorządowego systemu podatkowego, Dz. U. 1945, nr 13, poz. 73.

¹⁷ Dekret z 20 III 1946 r. o podatkach komunalnych, Dz. U. 1946, nr 19, poz. 128.

¹⁸ Ibidem, art. 7.

zwiększyły ją (1:9), a także zmieniały normy szacunkowej przychodowości podatkowej¹⁹.

W 1950 r., po dokonaniu wspomnianej klasyfikacji gruntów, zmieniono mechanizm naliczania podatku gruntowego. Podstawę opodatkowania stanowił przychód szacunkowy wyrażony w złotych. Obliczany był przez pomnożenie liczby hektarów gospodarstwa, dla każdej klasy gruntów i dla każdego rodzaju użytków z osobna przez normę przeciętnego przychodu szacunkowego. Norma wyrażała, określony w złotych, ogół pożytków przypadających średnio na 1 ha gruntów. Obszar Polski podzielono na trzy okręgi gospodarcze, każdy okręg na cztery strefy ekonomiczne, a użytki rolne na sześć klas. Rada Ministrów w drodze rozporządzenia zaliczała poszczególne powiaty do jednego z trzech okręgów gospodarczych oraz ustalała wspomnianą wyżej normę²⁰.

Nowa ustawa o podatku gruntowym również wprowadzała progresję podatkową. W zależności od przeciętnego przychodu szacunkowego, stopa podatkowa wynosiła od 2 do 20% (1:10)²¹. W 1951 r. wskaźniki te wynosiły od 3 do 23% podstawy opodatkowania²², a w 1952 r. maksymalną wartość stopy podatkowej podniesiono do 48%²³. Wiązało się to z likwidacją SFO B, którego stawki włączono do podatku gruntowego (o czym niżej).

W 1953 r. zdecydowano się na zmniejszenie liczby grup przychodowości gospodarstw z 19 do 12. Jednocześnie zastosowano mechanizm wprowadzający bardziej równomierną progresję, który łagodził przejście z jednej grupy gospodarstw do drugiej. W powiatach województw na tzw. Ziemiach Odzyskanych obniżono podatek o 10%²⁴.

Pod koniec 1953 i na początku 1954 r., wobec dysproporcji w rozwoju gospodarczym, spowodowanych forsowną industrializacją, dokonano „korekty” gospodarczej²⁵. Jej efektem było m.in. uchwalenie w lipcu 1954 r. kolejne-

¹⁹ R. Winiewska, *Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce 1944–1955*, Warszawa 1961, s. 41–42.

²⁰ Ustawa z 28 VI 1950 r. o podatku gruntowym, Dz. U. 1950, nr 27, poz. 250, art. 7, ust. 1–5.

²¹ Ibidem, art. 10, ust. 2, pkt 1.

²² Dekret z 30 VI 1951 r. o podatku gruntowym, Dz. U. 1951, nr 38, poz. 283, art. 10, ust. 2, pkt 1; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 VI 1951 r. w sprawie ustalenia stawek podatku gruntowego dla celów wymiaru podatku gruntowego na rok 1951, Dz. U. 1951, nr 38, poz. 286.

²³ Ustawa z 10 VII 1952 r. o zmianie dekretu o podatku gruntowym, Dz. U. 1952, nr 32, poz. 215.

²⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z 18 VI 1953 r. w sprawie ustalenia stawek podatku gruntowego dla celów wymiaru podatku gruntowego za rok 1953, Dz. U. 1953, nr 32, poz. 127.

²⁵ Dotychczasową strategię gospodarczą poddano analizie podczas IX Plenum KC PZPR (29–30 X 1953 r.) i II Zjazdu PZPR (10–17 III 1954 r.). Zdecydowano m.in. o przesunięciu części środków na rozwój rolnictwa i wzrost produkcji artykułów powszechnego użytku. Złagodzeniu ulec miała również polityka fiskalna wobec gospodarstw indywidualnych. Zob.: *IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR*, Warszawa 1953, s. 71–95; *II Zjazd PZPR. Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR*, Warszawa 1954, s. 49–61; J. Kaliński, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warszawa 1987, s. 89.

go dekretu, do którego wprowadzono zapis dający możliwość prezydiom PRN obniżania podatku gruntowego indywidualnym gospodarstwom, jeżeli podstawa opodatkowania była zbyt wysoka²⁶. Zarówno we wspomnianym dekreście z 1954 r., jak i kolejnym z 8 VI 1955 r. nie zmniejszono jednak górnej granicy podstawy opodatkowania, pozostawiając ją na poziomie 48%²⁷.

Zmiana sposobu naliczania podatku gruntowego w 1950 r. i w latach następnych sprowadzała się więc do innego sposobu obliczania przychodu szacunkowego, który stanowił podstawę opodatkowania. O jej wysokości zdecydowano „zza biurka”, bez kierowania się względami ekonomicznymi. Podstawa opodatkowania nie musiała wynikać z faktycznych przeciętnych przychodów, lecz z przychodu przewidywanego na rok podatkowy. Władza centralna decydowała, które i ile powiatów w danym województwie będzie znajdować się w poszczególnych okręgach gospodarczych, a także ustalała normy przychodów dla poszczególnych klas użytków. Ten mechanizm pozwolił rządzącym na większy niż dotychczas drenaż wsi. Wskaźnik wzrostu norm przychodowości podatkowej w latach 1950–1955 przedstawiał się następująco: 1950 = 100, 1951 = 100, 1952 = 160, 1953 = 184, 1954 = 184, 1955 = 200²⁸.

Innym elementem obciążeń gospodarstw chłopskich był Społeczny Fundusz Oszczędnościowy (tzw. fundusz B) wprowadzony w 1948 r. Zgodnie z pierwotnym zapisem obowiązkiem wpłaty składek objęci zostali właściciele gospodarstw opłacający podatek od podstawy opodatkowania przekraczającej 60 q żyta²⁹. Początkowo dla gospodarstw tych roczny wkład wynosił 40% wymiaru podatku gruntowego, a dla przekraczających 100 q – 45%³⁰. Jednak jeszcze w 1948 r., po przystąpieniu do kolektywizacji połączonej z „walką klasową” na wsi, podniesiono wspomniane stawki. Dla podatników opłacających podatek od podstawy opodatkowania 60–100 q żyta stawka wynosiła 100% wymiaru podatku gruntowego, dla gospodarstw o przychodowości 100–130 q – 110%, powyżej 130 q – 130%³¹.

W związku ze zmianą w 1950 r. sposobu naliczania wymiaru podatku gruntowego zmianie uległ również mechanizm ustalania stawek oszczędnościowych SFO (B). Zgodnie z nowym rozporządzeniem ich wysokość uzależniono od podstawy opodatkowania podatku gruntowego wyrażonej w złotych.

²⁶ Dekret z 13 VII 1954 r. o zmianie dekretu o podatku gruntowym, Dz. U. 1954, nr 32, poz. 128.

²⁷ Dekret z 8 VI 1955 r. o zmianie dekretu o podatku gruntowym, Dz. U. 1955, nr 23, poz. 142, pkt 7, lit a.

²⁸ R. Winiewska, op. cit., 92–93.

²⁹ Ustawa z 30 I 1948 r. o obowiązku społecznego oszczędzania, Dz. U. 1948, nr 10, poz. 74, art. 2. pkt 2

³⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z 6 IV 1948 r. w sprawie ustalenia stawki oszczędnościowej dla uczestników funduszu B Społecznego Funduszu Oszczędnościowego na rok 1948, Dz. U. 1948, nr 21, poz. 147.

³¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 VII 1948 r. w sprawie ustalenia stawki oszczędnościowej dla uczestników funduszu B Społecznego Funduszu Oszczędnościowego na rok 1948, Dz. U. 1948, nr 37, poz. 268.

Podobnie jak w przypadku podatku gruntowego zastosowano progresję (od 20 do 130%)³². Jednak problemy związane ze ściągalnością składek od rolników indywidualnych, a także wymiana waluty z 28–30 X 1950 r., która ogłociła chłopów z części gotówki, narzuciły konieczność obniżenia stawek w 1951 r. W grupie gospodarstw o najwyższej podstawie opodatkowania zmniejszono wkład oszczędnościowy ze 130 do 90% wymiaru podatku gruntowego³³.

Obowiązek wnoszenia składek na SFO ciążył na chłopach do końca 1951 r. Na początku 1952 r. przepisy ustawy o obowiązku społecznego oszczędzania dotyczące m.in. funduszu B (rolnictwo) uchylono³⁴. Zniesienie niejasnego dla chłopów obowiązku nie zmniejszyło jednak ich ogólnych obciążeń. Jak już wspomniano wyżej, od 1952 r. znacznie podniesiono wymiar podatku gruntowego³⁵.

2.2. Realizacja podatku gruntowego i składek SFO (B) w województwie olsztyńskim

Zarówno podatek gruntowy, jak i składki FOR od połowy 1948 r. stały się ważnym elementem „walki klasowej” na wsi. W celu usprawnienia ich realizacji 20 VIII 1948 r. ukonstytuował się Wojewódzki Komitet Współpracy do spraw podatku gruntowego, na czele którego stanął M. Sokołowski, wiceprezes ZW ZSch. Powołano także jego odpowiedniki w terenie: powiatowe i gminne komitety współdziałania³⁶.

Ocenę realizacji podatku gruntowego w województwie olsztyńskim zainicjował od analizy jego wymiaru, gdyż są w nim zawarte intencje ówczesnych władz. W 1948 r. wymiar podatku gruntowego w województwie łącznie z SFO (B) wyniósł 57,2 mln zł, w 1949 – 79,7 mln zł, w 1950 – 108,0 mln zł. w 1951 – 111,5 mln zł., w 1952 – 227 mln zł, w 1953 – 256,9 mln zł, w 1954 – 202 mln zł, w 1955 – 158,1 mln zł a w 1956 – 141,3 mln zł³⁷.

³² Rozporządzenie Rady Ministrów z 3 VII 1950 r. w sprawie obowiązku społecznego oszczędzania oraz ustalenia stawki oszczędnościowej dla uczestników funduszu B Społecznego Funduszu Oszczędnościowego na rok 1950, Dz. U. 1950, nr 27, poz. 253.

³³ Rozporządzenie Rady Ministrów z 30 VI 1951 r. w sprawie obowiązku społecznego oszczędzania oraz ustalenia stawki oszczędnościowej dla uczestników funduszu B Społecznego Funduszu Oszczędnościowego na rok 1951, Dz. U. 1951, nr 38, poz. 287.

³⁴ Ustawa z 29 II 1952 r. o zm. ustawy o obowiązku społecznego oszczędzania, Dz. U. 1952, nr 12, poz. 72.

³⁵ Sprawę rozliczenia wniesionych wkładów rozstrzygnął dekret z 25 VI 1954 r. Zgodnie z jego zapisami wkłady oszczędnościowe SFO na wniosek uczestników konwertowano na obligacje Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski, zob. Dekret z 25 VI 1954 r. w sprawie rozliczenia z uczestnikami Społecznego Funduszu Oszczędnościowego, Dz. U. 1952, nr 31, poz. 123.

³⁶ APO, zesp. Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej (dalej: KW PPR), 1073/148, Pismo do komitetów powiatowych PPR i PPS woj. olsztyńskiego, 20 VIII 1948 r., k. 36.

³⁷ D. Jarosz, op. cit., Tabl. II-17, s. 244–245. Rok 1953 na podst. APO, zesp. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej/Wojewódzka Komisja Planowania Gospodarczego (dalej: PWRN/WKPG), 444/374, Zestawienie wpływów finansowych z tyt. podatku gruntowego według stanu na dzień 31 XII 1953 r., k. 272. Podane kwoty w nowym złotym.

Z zestawienia powyższego widać, że w latach 1948–1953 rósł wymiar podatku gruntowego i SFO B. Jak wykazano wyżej, zjawisko to było skutkiem zmian przepisów ustalających zasady jego naliczania, przede wszystkim rośły, ustalane centralnie, normy przychodowości gospodarstw, stopy opodatkowania, a także skala progresji, co przy strukturze warmińsko-mazurskich gospodarstw musiało prowadzić do wzrostu obciążeń. W miarę wzrostu wymiaru spadał stopień realizacji podatku. Na dzień 1 X 1948 r., a więc bez ostatniego kwartału, wpływy na poczet podatku gruntowego stanowiły 63,6% wymiaru³⁸. Po zmianach z 1950 r. dotyczących nowych zasad naliczania podatku, ale przy niewielkiej jeszcze skali progresji, w 1951 r. wpływy sięgnęły 74,8 mln zł (67,1%). W 1952 r., po podniesieniu stóp podatkowych realizacja była jednak najniższa w kraju i wyniosła 59,8%. W przeliczeniu na jednego płatnika wymiar podatku gruntowego w województwie olsztyńskim był wówczas jednym z najwyższych w kraju (średnio wyniósł ok. 2797 zł, podczas gdy średnia dla kraju – ok. 1242 zł)³⁹.

Według zachowanych danych Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego (WKPG) jeszcze niższy wskaźnik wpływów w stosunku do wymiaru podatku odnotowano w 1953 r. Ogólna suma wymiaru wynosiła 256,921 mln zł, podczas gdy wpływy sięgnęły 136,592 mln zł (53,2%)⁴⁰. Wskaźnik ten, choć niższy, jest zbliżony do wskaźnika z roku 1952. Przytoczone dane WKPG różnią się jednak od wyliczeń Dariusza Jarosza, który oparł się na zestawieniach GUS. Według nich w 1953 r. ustalono zastanawiająco niski wymiar podatku gruntowego w województwie olsztyńskim (182 mln zł, przy 227 mln w 1952 r.) i uzyskano zastanawiająco wysokie wpływy z tytułu jego realizacji, które miały wynieść aż 80,9%⁴¹. Zdaje się jednak, że podana przez niego kwota wpływów (147,4 mln zł) uwzględnia również wpływy z tytułu zaległych wpłat podatku z 1952 r., które wyniosły 9718 tys. zł⁴². Autor ten podaje także dość niską kwotę wymiaru podatku na jednego płatnika w 1953 r. w województwie olsztyńskim (2100 zł, przy 2797,8 zł w 1952 r.).

Spróbujmy obliczyć średni wymiar podatku gruntowego na jednego płatnika w województwie olsztyńskim w 1953 r. opierając się na przytoczonych wyżej danych WKPG. Liczba gospodarstw indywidualnych w województwie w 1953 r. oscylowała w granicach 86,5 tys.⁴³ Średni wymiar wynieść więc

³⁸ APO, KW PPR, 1073/148, Zestawienie realizacji podatku gruntowego w gotówce na 1 X 1948 r., k. 89.

³⁹ D. Jarosz, op. cit., Tabl. II-17, s. 244–245 i Tabl. II-21, s. 257.

⁴⁰ APO, PWRN/WKPG, 444/374, Wymiar podatku gruntowego gospodarstw indywidualnych wraz z wpływami w 1953 r., k. 274.

⁴¹ D. Jarosz, op. cit., Tabl. II-17, s. 244–245.

⁴² APO, PWRN/WKPG, 444/374, Zestawienie wpływów finansowych z tyt. podatku gruntowego według stanu na dzień 31 XII 1953 r., k. 272.

⁴³ Dane te przyjmijmy za D. Jaroszem, choć cyfra wydaje się wysoka (D. Jarosz, op. cit., Tabl. II-20, s. 256). W 1952 r., według danych CUSiK liczba gospodarstw wynosiła 81,3 tys. (APO, PWRN/WKPG, 444/846, Tabl. 17, Struktura gospodarstw i władane przez nie użytki rolne, k. 38) a według danych GUS w 1954 r. 80,9 tys. (*Rocznik statystyczny województwa olsztyńskiego 1957*, Olsztyn 1958, s. 54–55).

miał około 2970 zł. Oznacza to, że w porównaniu do roku 1952, średnio na jednego podatnika był on wyższy o 173 zł, czym m.in. można tłumaczyć niższy wskaźnik jego realizacji. Przy niskiej ściągalności podatku rzeczywiste średnie obciążenie pojedynczego gospodarstwa wyniosło w 1953 r. około 1579 zł.

W tym miejscu spróbujmy obliczyć średni wymiar podatku gruntowego w województwie olsztyńskim przypadający na 1 ha użytków rolnych w 1953 r. Według danych sprawozdawczości podatkowej opublikowanych przez Reginę Winiewską, średni wymiar podatku gruntowego na 1 ha użytków rolnych w 1953 r. wyniósł w Polsce 328 zł⁴⁴. W województwie olsztyńskim w 1953 r. gospodarstwa chłopskie liczyły 722 061 ha⁴⁵. Dzielać podaną wyżej ogólną kwotę wymiaru podatku (256,921 mln zł) przez łączną liczbę hektarów gospodarstw chłopskich (722 061 ha) uzyskujemy wynik 355,82 zł. Oznacza to, że średni wymiar podatku z 1 ha w województwie olsztyńskim był wyższy od średniego w kraju o około 8,5%. Należy pamiętać, że podana przez Winiewską kwota jest wartością średnią. W województwach o strukturze gospodarstw, w której duży odsetek stanowiły średnie i większe arealy, średnia kwota wymiaru podatku w przeliczeniu na hektar była, w związku z progresją, wyższa. Dane WKPG dotyczące wymiaru podatku gruntowego w województwie olsztyńskim w 1953 r. wydają się więc prawdopodobne.

Tabela 2

Wymiar podatku gruntowego i jego realizacja w gospodarstwach indywidualnych według grup przychodowości w województwie olsztyńskim w 1953 roku

Grupy przychodowości (zł)*	Wymiar (tys. zł)	Wpływy (tys. zł)	%
do 2800	3570	2184	61,2
2801–7600	14 460	8812	60,9
7601–14 400	130 047	80 638	62,0
14 401–16 300	28 532	14 079	49,3
16 301–22 000	33 032	13 985	42,3
ponad 22 000	47 280	16 894	35,7
Razem:	256 921	136 592	53,2

* podział grup przychodowości według rozporządzenia z 1952 r.

Źródło: Obliczenia własne na podst. APO PWRN/WKPG, 444/374, Tabela: Wymiar podatku gruntowego według grup gospodarstw indywidualnych wraz z wpływami w 1953 r., k. 274.

Stopień ściągalności podatku gruntowego spadał wraz ze wzrostem dochodowości gospodarstw, innymi słowy większe problemy z jego uiszczaniem miały gospodarstwa większe powierzchniowo, co było skutkiem progresji podatkowej (tabela 2). Nie ulega wątpliwości, że była to celowa polityka władz prowadząca do „rozkułaczania” polskiej wsi, wykańczania gospodarstw najbardziej produktywnych i obracania ich w ruinę.

⁴⁴ R. Winiewska, op. cit., s. 98.

⁴⁵ APO, PWRN/WKPG, 444/845, Spis rolny 1953, Tabl. 1. Użytkowanie ziemi według powiatów i poszczególnych grup własności, k. nlb.

W trzech ostatnich latach interesującego nas okresu, po wspomnianej wyżej „korekcie” gospodarczej z lat 1953/1954, stopień realizacji podatku gruntowego w województwie olsztyńskim rósł. W 1954 r. wyniósł 69,1%, w 1955 – 88,7% a w 1956 – 87%⁴⁶.

Obok oporu wobec realizacji podatku gruntowego chłopi negatywnie ustosunkowywali się także do obowiązku uiszczania składek na SFO (B). Mimo wprowadzenia etatów zastępców powiatowych pełnomocników rządowych do spraw podatku gruntowego odpowiadających za SFO, a także zatrudnienia w ich biurach kontrolerów SFO, wpływy były niskie⁴⁷. Według obliczeń R. Winiewskiej realizacja wpłat w 1948 r. wyniosła w Polsce 93,5% ustalonego wkładu, w 1949 – 70%, 1950 – 83%, w 1951 – 53%⁴⁸. Nieco inne dane, w oparciu o akta Ministerstwa Skarbu i Głównego Pełnomocnika Rządu do spraw Podatku Gruntowego podaje D. Jarosz. Wynika z nich, że w okresie od 1 I do 30 XI 1949 r. realizacja SFO B wyniosła 78,6%, a w 1950 r. 64%⁴⁹.

W województwie olsztyńskim realizacja wpłat składek oszczędnościowych była jedną z najniższych w kraju. Według stanu na dzień 10 VII 1948 r. pierwszą ratę składki na SFO B zrealizowano w 29,4%. W kolejnych miesiącach ściągalskość nie poprawiła się. Do 1 IX 1948 r. wpływy, jak się wyraził wojewódzki pełnomocnik ds. podatku gruntowego M. Kołłątaj, „przedstawiły się katastrofalnie”. Druga rata została wpłacona zaledwie w 9%. Po miesiącu wpływy wzrosły do 17,4%⁵⁰. W okresie od 1 I do 30 XI 1949 r. wpłaty składek SFO B wyniosły 53,5% ustalonego wkładu (niższy wskaźnik odnotowano jedynie w województwie białostockim), a w 1950 r. zaledwie 35,5%, co było najniższym wskaźnikiem realizacji SFO B w kraju⁵¹.

Władze zdawały sobie sprawę, że wysoki wymiar świadczeń podatkowych w województwie olsztyńskim jest nie do udźwignięcia przez wielu chłopów. Interesujące wnioski można wysnuć z analizy dokumentów WKPG, w których znajdujemy dane dotyczące oczekiwanego stopnia realizacji planowanych wpłat z tytułu podatku gruntowego. Świadczą o tym, że plan wojewódzki zakładał w 1953 r. zrealizowanie wpłat na poziomie 153,550 mln zł, podczas gdy ustalony wymiar wynosił 256,921 mln zł. Oznacza to, że dla wykonania planu wpływów z tytułu podatku gruntowego w 100% wystarczyło zrealizować je w wysokości ok. 60% wymiaru. Niektóre zaś powiaty, nie realizując pełnych wpłat z tytułu wymiaru, realizowały plan, a nawet go

⁴⁶ D. Jarosz, op. cit., Tabl. II-17, s. 244–245.

⁴⁷ APO, KW PPR, 1073/148, Okólnik Głównego Pełnomocnika Rządowego ds. Podatku Gruntowego nr 6/48 z 26 VIII 1948 r., k. 18.

⁴⁸ R. Winiewska, op. cit., s. 62, tab. 10.

⁴⁹ D. Jarosz, op. cit., s. 260, tab. II-22.

⁵⁰ APO, KW PPR, 1073/148, Sprawozdanie z akcji na fundusz B SFOR na dzień 10 VII 1948 r., k. 79; ibidem, Protokół z posiedzenia Wojewódzkiego Komitetu Współdziałania ds. podatku gruntowego i FOR, 27 IX 1948 r., k. 37; ibidem, Zestawienie realizacji Funduszu „B” SFO na dzień 1 X 1948 r., k. 88.

⁵¹ D. Jarosz, op. cit., s. 260, tab. II-22.

przekraczały, np. w powiecie morąskim wykonano 101,4% zakładanego planu, podczas gdy w stosunku do wymiaru wpływy sięgnęły 61,7%⁵².

Świadczenia pieniężne z tytułu podatku gruntowego, zgodnie z dekretem z 28 I 1947 r., podlegały przymusowemu ściąganiu w drodze egzekucji administracyjnej⁵³. W praktyce stosowano kolejność działań, stanowiących swoistą gradację ewentualnych sankcji. Procedurę egzekucyjną wobec zalegających chłopów rozpoczynano od zajęcia ruchomości, z wyłączeniem podstawowego inwentarza (m.in. konia, krowy, dwóch kóz). Jeżeli chłop nie uregulował zaległości podatkowych, przystępowano do „zwózek”, czyli wywiezienia z gospodarstw zajętych ruchomości. Ostateczną sankcją, zgodnie z zapisami dekretu, była sprzedaż zajętych ruchomości w drodze licytacji.

Wobec braku danych zbiorczych dotyczących całego interesującego nas okresu skupmy się na dwóch latach, w których obciążenia gospodarstw były najwyższe (1952 i 1953 r.). Od stycznia do września 1952 r. odsetek zajętych majątków podatników podatku gruntowego w województwie olsztyńskim wyniósł 14,29%, podczas gdy w kraju 4,19%. W pierwszej połowie 1953 r., wobec wykazanego wzrostu wymiaru podatku na jednego płatnika w województwie olsztyńskim, nasiliły się problemy z jego regulowaniem. Zwiększył się także odsetek zajętych majątków do wartości 25,62%. Wskaźnik ten w Polsce także wzrósł, ale wynosił 8,49%. Dodajmy, że odsetek zajęć w województwie olsztyńskim w obu latach był najwyższy w kraju. Skala zjawiska była więc ogromna. Zajęcia majątku ruchomego okazywały się dość skuteczną formą egzekwowania przez władze należności podatkowych, o czym świadczy stosunek licytacji do dokonanych zajęć. W województwie olsztyńskim w 1952 r. wyniósł on 3,76%, a w 1953 r. – 7,45%⁵⁴.

Poza strukturą powierzchniową gospodarstw na Warmii i Mazurach, stylizującą wzrost obciążeń fiskalnych, inną przyczyną nierealizowania przez chłopów podatku gruntowego i składek SFO (B) były słabo prosperujące gospodarstwa autochtonów, często pozbawione środków pomocowych i prowadzone przez kobiety, których mężowie, ojcowie i synowie zginęli w czasie wojny, pozostali w strefach okupacyjnych Niemiec lub zostali wywiezieni do ZSRR. W gospodarstwach tych, w wyniku braku rąk do pracy, często uprawiano jedynie część gruntów, w związku z czym ich dochody były niższe od zakładanych przez „trójki gromadzkie” i gminny aparat rolny. Innym problemem był niewłaściwie obliczany wymiar podatku. Często w źródłach archiwalnych występują relacje o zaniżonej bądź zawyżonej jego wysokości, co można przypisać bałaganowi w dokumentacji gminnej oraz korupcji niektó-

⁵² Obliczenia własne na podst. APO, PWRN/WKPG, 444/374, Zestawienie porównawcze wpływów z tyt. podatku gruntowego od gosp. ind. w roku 1952 i 1953, k. 273; ibidem, Wymiar podatku gruntowego wg grup gospodarstw indywidualnych wraz z wpływami wg grup w 1953 r., k. 274.

⁵³ Dekret z 28 I 1947 r. o egzekucji administracyjnej świadczeń pieniężnych, Dz. U. 1947, nr 21, poz. 84.

⁵⁴ Zob. D. Jarosz, op. cit., Tab. II-19 i Tab. II-20, s. 255–256.

rych miejscowych działaczy. Pomiar wraz z klasyfikacją gruntów przeprowadzony w 1949 r. okazywał się po kilku latach nieaktualny⁵⁵.

Przyczyną nienajlepszej realizacji podatku gruntowego na Warmii i Mazurach było także słabe przywiązanie osadników do otrzymanej ziemi. Wobec dużej części gospodarstw nie została ukończona procedura uwłaszczeniowa, co więcej, w związku z kolektywizacją władze celowo spowalniały i wstrzymywały akcję nadań tytułów własnościowych⁵⁶. Wielu osadników nie odczuwało tak silnego przywiązania do uprawianych gruntów, jak do gospodarstw, których wciąż byli właścicielami na tzw. ziemiach starych. Nie zależało im zbyt mocno na tym, aby kosztem bardzo wysokiego podatku gruntowego, otrzymane grunty zachować. Osadnicy z centralnej Polski, którzy przeważali w strukturze ludności województwa⁵⁷, mogli bowiem powrócić na „gospodarstwa stare” lub, wobec niedoludnienia Warmii i Mazur, przenieść się do innych gospodarstw.

3. Planowy skup i obowiązkowe dostawy

3.1. Ramy prawno-proceduralne

Obok obciążeń fiskalnych istotnym elementem świadczeń wsi były obowiązkowe dostawy produktów rolnych po zaniżonych cenach. Obciążenia rzeczowe rolnictwa były wprowadzone przez nową władzę już w latach 1944–1946⁵⁸. Stopniowa poprawa zaopatrzenia rynku sprawiła, że dostawy rzeczowe zostały zniesione latem 1946 r. Decyzja władz w tej sprawie była także podyktowana względami politycznymi. Zniesienie przez komunistyczny rząd świadczeń miało mu przysporzyć sympatyków na wsi w perspektywie zbliżających się wyborów⁵⁹.

Do pomysłu obowiązkowych dostaw władze powróciły w końcu 1949 r., gdy pojawiły się pierwsze oznaki zahamowania produkcji rolnej i trudności w zaopatrzeniu rynku. Próbą przeciwdziałania niedoborom zboża było wprowadzenie nowych warunków skupu w 1950 r. Początkowo plany skupu były zatwierdzane przez zebrania gromadzkie, a chłopci podejmowali indywidualne

⁵⁵ APO, KW PZPR, 1141/3000, Protokół z narady roboczej aparatu partyjnego, 24 VI 1954 r., k. 261.

⁵⁶ Zob. L. Kosiński, *Procesy ludnościowe na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1960*, Warszawa 1963, s. 91.

⁵⁷ Według Stanisława Żyromskiego w 1948 r. stanowili oni blisko 50% mieszkańców ówczesnego województwa olsztyńskiego, zob.: S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, Olsztyn 1971, Tablica 32, s. 138.

⁵⁸ Dekret PKWN z 18 VIII 1944 r. o wojennych świadczeniach rzeczowych – obowiązkowych dostawach zbóż i ziemniaków dla państwa, Dz. U. 1944, nr 3, poz. 9; Dekret PKWN z 22 VIII 1944 r. o wojennych świadczeniach rzeczowych – obowiązkowych dostawach mięsa, mleka i siana dla państwa, Dz. U. 1944, nr 3, poz. 10

⁵⁹ R. Winiewska, op. cit., s. 18.

zobowiązania. Kontrola wykonania zobowiązań została powierzona tzw. trójkom gromadzkim⁶⁰. W połowie 1950 r. ustalono bardziej szczegółowe zasady. Państwowy plan skupu z podziałem na województwa ustalało prezydium rządu. Na jego podstawie ustalano plany powiatowe i gminne. Gminne rady narodowe rozdzielały ustalone wielkości na poszczególne gromady. Plan nie uwzględniał rzeczywistych możliwości produkcyjnych gospodarstw chłopskich, lecz wynikał z centralizacji planowania.

W lipcu 1951 r. przepisy o planowym skupie zboża zyskały rangę dekretu⁶¹. W myśl jego zapisów ilość zboża objętą obowiązkiem sprzedaży uzależniono od obszaru gruntów ornych w hektarach przeliczeniowych. W tym celu zastosowano przelicznik dzielący obszar Polski na trzy rejony, a grunty orne, zgodnie ze wspomnianą klasyfikacją z 1949 r., na sześć klas jakości (tabela 3). Poszczególne gospodarstwa zaliczano do odpowiednich grup powierzchniowych. W województwie olsztyńskim jedynie trzy wschodnie powiaty (giżycki, piski i węgorzewski) zaliczono do rejonu III, pozostałe zaś zakwalifikowane zostały jako rejon II⁶².

Tabela 3

Tabela przeliczeniowa gruntów ornych na hektary przeliczeniowe w gospodarstwach indywidualnych w 1951 roku

Hektar gruntów ornych	Hektar przeliczeniowy		
	I rejon	II rejon	III rejon
Klasa I	1,8	1,9	2,0
II	1,6	1,6	1,7
III	1,2	1,2	1,3
IV	1,0	1,0	1,0
V	0,8	0,8	0,8
VI	0,6	0,5	0,5

Źródło: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 VII 1951 r. w sprawie wykonania dekretu o planowym skupie zbóż, Dz. U. 1951, nr 39, poz. 299.

Normy dla grup powierzchniowych gospodarstw w gminie obliczano stosując specjalny algorytm. Ważną zmienną były wskaźniki progresji ujęte w tabeli zawierającej aż 17 układów. Wprowadzenie tabeli układów do obliczania norm pozwoliło, zachowując powiatowy lub gminny plan skupu, na manipulowanie rozkładem obciążeń między grupami powierzchniowymi, gdyż różnica między najmniejszymi gospodarstwami i największymi, w zależności o układu wskaźników, była 3, a nawet 16-krotna. Stosowanie różnych

⁶⁰ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (dalej: AZHRL), Naczelny Komitet Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (dalej: NK ZSL), V/1786, Uchwała Prezydium NKW ZSL w sprawie planowego skupu zboża 24 II 1950.

⁶¹ Dekret z 23 VII 1951 r. o planowym skupie zbóż, Dz. U. 1951, nr 39, poz. 297.

⁶² Rozporządzenie Rady Ministrów z 23 VII 1951 w sprawie wykonania dekretu o planowym skupie zbóż, Dz. U. 1951, nr 39, poz. 299, Załącznik nr 1.

układów wskaźników w różnych powiatach i gminach stwarzało szerokie możliwości realizowania „klasowej” polityki na wsi, szczególnie w gminach o wyraźnym, „kułackim” charakterze⁶³.

Od obowiązku sprzedaży zbóż wyłączono gospodarstwa o obszarze nie przekraczającym 1 ha przeliczeniowego. Poza tym ulgi przysługiwały posiadaczom gospodarstw do 5 ha z tytułu utrzymywania czworga dzieci w wieku do lat 14. Za sprzedane zboże według ustalonych przez władzę cen chłopi otrzymywali należność w gotówce⁶⁴. W przypadku niewykonania obowiązku, należności z tego tytułu podlegały przymusowemu ściągnięciu w trybie administracyjnym. Ponadto groziła kara grzywny do 4,5 tys. zł oraz więzienia do lat 3⁶⁵. Przyjęta w lipcu 1952 r. ustawa o obowiązkowych dostawach zbóż, a także rozporządzenie wykonawcze rozszerzyły nieznacznie ulgi. Ograniczono liczbę układów wskaźników progresji z 17 do 12. Zmodyfikowano także grupy obszarowe gospodarstw powyżej 12 ha⁶⁶.

Obok zbóż system obowiązkowych dostaw stopniowo rozszerzano. Już w 1951 r. objął ziemniaki. Początkowo wymiar dostaw był liczony od powierzchni pod uprawą ziemniaków⁶⁷. Jednak zgodnie z przyjętym 28 VIII 1952 r. dekretem, wymiar liczono, tak jak w przypadku zbóż, od powierzchni gruntów ornych w hektarach przeliczeniowych⁶⁸. Normy powiatowe wyrażone w kilogramach na hektar ustalono w rozporządzeniu wykonawczym. Normy gminne, w oparciu o plany powiatowe, ustalały prezydya PRN⁶⁹. Analizując wskaźniki norm dostaw ziemniaków w województwie olsztyńskim można stwierdzić, że obciążenia, jakie ponosiły gospodarstwa największe obszarowo, były niemal trzykrotnie wyższe z hektara przeliczeniowego niż gospodarstwa o powierzchniach 1–2 ha przeliczeniowych (tabela 4), co również wpisywało się w realizowaną wówczas „walkę klasową” na wsi.

Ulgi i zasady zwolnień zastosowane w dostawach ziemniaków były analogiczne do tych, które obowiązywały w dostawach zbóż. Wprowadzono również podobne sankcje karne wobec tych, którzy nie wywiązywali się z obowiązku dostaw.

⁶³ Ibidem, Załącznik nr 2.

⁶⁴ Dekret z 23 VII 1951 r. o planowym skupie zbóż, Dz. U. 1951, nr 39, poz. 297, art. 13, 14 i 16.

⁶⁵ Ibidem, art. 19, 22–23.

⁶⁶ Ustawa z 10 VII 1952 r. o obowiązkowych dostawach zbóż, Dz. U. 1952, nr 32, poz. 214, art. 19; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 VII 1952 r. w sprawie obowiązkowych dostaw zbóż, Dz. U. 1952, nr 32, poz. 217.

⁶⁷ Dekret z 8 X 1951 r. o zabezpieczeniu dostaw ziemniaków ze zbiorów 1951 r., Dz. U. 1951, nr 52, poz. 368, art. 5, pkt 1.

⁶⁸ Dekret z 28 VIII 1952 r. o obowiązkowych dostawach ziemniaków, Dz. U. 1952, nr 37, poz. 255.

⁶⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 VIII 1952 r. o obowiązkowych dostawach ziemniaków, Dz. U. 1952, nr 37, poz. 256.

Tabela 4

**Progresja norm obowiązkowych dostaw zwierząt w województwie olsztyńskim
w 1952 i 1953 roku (grupa obszarowa 1–1,99 ha = 100)**

Rok	Grupy obszarowe gospodarstw indywidualnych (hektary przeliczeniowe)													
	1-1,99	2-2,99	3-3,99	4-4,99	5-5,99	6-6,99	7-7,99	8-8,99	9-9,99	10-11,99	12-14,99	15-19,99	20-24,99	25 i więcej
1952	100	154	170	177	185	193	201	209	216	225	247	270	278	287
1953	100	154	169	177	185	193	200	207	215	222	245	268	276	283

Źródło: Obliczenia własne na podst.: załącznik nr 2 do rozporządzenia Rady Ministrów z 28 VIII 1952 r. o obowiązkowych dostawach zwierząt, Dz. U. 1952, nr 37, poz. 256; załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z 24 VI 1953 r. zmieniającego rozporządzenie z 28 VIII 1952 r. w sprawie obowiązkowych dostaw zwierząt, Dz. U. 1953, nr 33, poz. 139.

W lutym 1952 r. rozszerzono asortyment obowiązkowych dostaw o zwierzęta rzeźne. Główną przyczyną wprowadzenia tego obowiązku było załamanie w 1951 r. skupu zwierząt rzeźnych prowadzonego w ramach kontraktacji, co doprowadziło do trudności w pokryciu zapotrzebowania miast na artykuły mięsne, a także gwałtownego wzrostu cen artykułów rolnych. Skutkiem był spadek realnych płac „klasy robotniczej”⁷⁰. Obowiązek dostaw zwierząt rzeźnych regulowała ustawa z 15 II 1952 r.⁷¹ Podstawą ustalania wymiaru dostaw był obszar użytków rolnych wyrażony w hektarach fizycznych. Normy dla poszczególnych powiatów ustalano na szczeblu centralnym. Co najmniej 70% dostaw miało być realizowanych w trzodzie chlewnej, a pozostała część – w trzodzie, bydłe rogatym, cielętach lub owcach. Dla gospodarstw o powierzchni do 2 ha, wprowadzono ulgi. Mogły one obowiązek spełniać poprzez dostawy dowolnych zwierząt rzeźnych lub drobiu. Wobec tych, którzy nie wywiązywali się z dostaw lub je utrudniali ustawa przewidywała te same sankcje karne, co w przypadku dostaw zwierząt⁷².

Znamienne jest to, że wspomniana wyżej ustawa a także rozporządzenie wykonawcze nie wprowadziły systemu progresji w dostawach zwierząt rzeźnych. Wynikać mogło to z faktu, że w gospodarstwach większych obszarowo, nastawionych na produkcję roślinną, średnio na jeden hektar przypadało mniej zwierząt rzeźnych niż w gospodarstwach mniejszych. Można uznać, że utrzymanie tych samych przeliczników żywej wagi w kilogramach od hektara użytków rolnych, bez względu na powierzchnię, było niekorzystne dla gospodarstw większych obszarowo i było progresją ukrytą⁷³. Tak ustalony system dostaw stał się więc kolejnym narzędziem „walki klasowej”.

⁷⁰ AAN, KC PZPR, 237/V-28, Przemówienie E. Pszczółkowskiego w sprawie obowiązkowych dostaw zwierząt rzeźnych, 11 II 1952, k. 8–18; zob. także: D. Jarosz, op. cit., s. 189.

⁷¹ Ustawa z 15 lutego 1952 r. o obowiązkowych dostawach zwierząt rzeźnych, Dz. U. 1952, nr 8, poz. 46.

⁷² Rozporządzenie Rady Ministrów z 15 III 1952 r. w sprawie obowiązkowych dostaw zwierząt rzeźnych przez indywidualne gospodarstwa rolne, Dz. U. 1952, nr 8, poz. 4.

⁷³ I. Bolkowiak, op. cit., s. 169.

⁷⁴ Dekret z 24 IV 1952 r. o obowiązkowych dostawach mleka, Dz. U. 1952, nr 22, poz. 142.

W 1952 r. rząd wprowadził również obowiązek dostaw mleka⁷⁴ Podstawą ustalania wysokości dostaw był iloczyn hektarów użytków rolnych wchodzących w skład gospodarstwa i normy obowiązującej w danym powiecie wyrażonej w litrach mleka krowiego. Normy dla powiatów w województwie olsztyńskim, tak jak w innych województwach, ustalono odgórnie⁷⁵. Na poziomie gminy wysokość obowiązkowych dostaw mleka ustalały prezydya gminnych rad narodowych przy współudziale gminnych delegatur CUSiK.

Wspomniane regulacje przewidywały ulgi dla mniejszych gospodarstw oraz tych, których właściciele mieli na utrzymaniu większą liczbę dzieci. Wobec uchylających się i nawołujących do bojkotowania dostaw dekret przewidywał kary w tych samych wysokościach, co w przypadku dostaw ziemniaków i zwierząt rzeźnych.

3.2. Realizacja obowiązkowych dostaw i reakcje chłopów

Analizy akcji skupu dokonywane podczas odpraw powiatowego aparatu rolnego w KW PZPR dowodzą, że chłopcy nie chcieli dobrowolnie realizować obowiązku dostaw. Ich opór był silny, a sposoby unikania niekorzystnej sprzedaży zaawansowane i różnorodne. Rolnicy chowali płody rolne w słomie, oddawali ziarno na przechowanie do młynów, odsprzedawali na wolnym rynku, a także kolejarzom, dla których różnice w cenach wolnorynkowych zboża w kraju stwarzały szansę na dodatkowy zarobek. Według danych UB opór stawiali przeważnie „kułacy” przybyli z Wileńszczyzny, którzy chować mieli zboże na strychach, a nawet je zakopywać. Nie były to przypadki odosobnione, gdyż występować miały w powiatach: bartoszyckim, węgorszewskim i paśleckim⁷⁶. Chłopski sprzeciw wynikał przede wszystkim z różnicy cen rynkowych z cenami skupu, które nie pokrywały kosztów produkcji. Przykładowo ceny dostaw w 1954/1955 i 1955/1956 r. pokrywały ok. 50% kosztów produkcji zbóż i trzody, ok. 40% – bydła, a ziemniaków ok. 30%⁷⁷. Nic więc dziwnego, że przy tak niskiej kompensacji wielu rolników pospiesznie sprzedawało płody rolne na wolnym rynku bądź ukrywało, chcąc je sprzedać później.

Innym powodem utrudniającym ściąganie zboża od chłopów był brak pasz. Chłopi w 1949 r., ulegając zachętom lokalnych przedstawicieli władz, włączyli się w akcję hodowlaną (tzw. akcja H) i na dość dobrych warunkach zakontraktowali trzodę chlewną. Wspomniany brak pasz zastępowali zbożem, co było bardziej opłacalne, niż oddawanie go do skupu po zaniżonych cenach. Według chłopów z powiatu olsztyńskiego, którzy „w bardzo wielu wypadkach pokontraktowali trzodę chlewną”, z nałożonego na nich planu skupu nie mogli się wywiązać, gdyż zboża już nie posiadali. W powiecie

⁷⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z 24 IV 1952 r. w sprawie obowiązkowych dostawach mleka przez indywidualne gospodarstwa rolne i mleczarskie, Dz. U. 1952, nr 22, poz. 144.

⁷⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Białymstoku (dalej: AIPN Bi) 084/6, Raport szefa WUBP w Olsztynie, 1-31 III 1950 r., k. 25.

⁷⁷ S. Felbur, *Analiza układu cen produktów rolnych w Polsce*, Warszawa 1962, tab. 17, s. 75.

ostródzkim powodem nieodstawiania zboża był „dotkliwy brak otrąb i paszy treściwej”⁷⁸. Podobne relacje spływały z innych powiatów.

W niektórych gminach chłopci starali się sabotować dostawy zboża zespołowo. Uznawali, że trwanie w opozycji zbiorowym pozwoli uniknąć konsekwencji. Realizacji skupu nie sprzyjały także szerzące się pogłoski o wybuchu wojny, które wywoływały przekonanie o potrzebie gromadzenia żywności. Z powiatu suskiego donoszono: „Po powiecie krążą listy, w których podawane są wiadomości o zbliżającej się wojnie, pożarach i mającym nastąpić głodzie. Tego rodzaju rzeczy bezwzględnie powodują zahamowanie akcji [skupu]”⁷⁹.

Realizację dostaw utrudniało „nieodpowiednie” nastawienie części lokalnych przedstawicieli władzy. Niektórym sekretarzom POP, sołtysom, a także działaczom ludowym akcja kojarzyła się z kontyngentami z czasów okupacji. Tych, którzy nie wspierali akcji skupu, pozbawiano funkcji. Do końca 1951 r. z tego powodu usunięto w województwie olsztyńskim 345 sołtysów, 34 przewodniczących i 23 członków prezydiów GRN oraz 229 radnych⁸⁰.

Chłopi zalegający z dostawami próbowali obchodzić zakaz handlu tymi produktami. Jak już wspomniano, różnica cen skupu z cenami wolnorynkowymi była duża. Ubój zwierząt rzeźnych wymagał zgody sołtysów, którą często uzyskiwano nielegalnie, pod pozorem choroby zwierząt. Według danych CUSiK blisko 1/3 część masy towarowej żywca z województwa olsztyńskiego trafiała na wolny rynek⁸¹.

Według relacji bezpieki duże problemy z realizacją obowiązkowych dostaw na Warmii i Mazurach mieli autochtoni. Utrzymując kontakt listowy z rodzinami z Niemiec, narzekali na obowiązkowe dostawy, z których nie mogli się wywiązać. Rolnik z powiatu olsztyńskiego pisał do rodziny w Niemczech, że musi „wszystkie zboże oddawać dla państwa i jemu nic nie zostaje, za które otrzymuje bardzo niską zapłatę”. Inny informował, że „w Polsce najgorzej jest z obowiązkowymi dostawami, [...] gdy ktoś nie może oddać, to go aresztują i oddają do prokuratora”⁸². Jeszcze inny skarżył się, że „był sądzony za niewywiązywanie się z obowiązkowych dostaw, za które otrzymuje się bardzo niską cenę”⁸³.

Obok ludności rodzimej, sprzeciw wobec obowiązkowych dostaw przejawiali rolnicy napływowi. Zauważono szczególnie silny opór ludności ukraiń-

⁷⁸ APO, KW PZPR, 1141/3000, Protokół odprawy opiekunów powiatowych [ds. skupu], 7 II 1950, k. 91–92.

⁷⁹ Ibidem, k. 192.

⁸⁰ APO, zesp. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej/Wydział Spraw Wewnętrznych (dalej: PWRN/WSW), 444/13, Telefonogram do Prezydium Rady Ministrów, 29 XII 1951 r., k. 110.

⁸¹ AAN, zesp. Centralny Urząd Skupu i Kontraktacji (dalej: CUSiK), 7, Protokół z narady aktywu terenowego z 30 VIII 1952, k. 16–18; zob. także D. Jarosz, op. cit., s. 212.

⁸² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania w Warszawie (dalej: AIPN BU), 01206/89, Sprawozdanie miesięczne Inspektoratu Wiejskiego przy WUBP w Olsztynie za okres 1–31 X 1954 r., k. 19.

⁸³ Ibidem, Sprawozdanie miesięczne Inspektoratu Wiejskiego przy WUBP w Olsztynie za okres 1–30 XI 1954, k. 32.

skiej w realizacji dostaw⁸⁴. Sprzeciwiali się także osadnicy z Polski centralnej. Co ciekawe, nie byli to wyłącznie właściciele gospodarstw większych. Jak zanotowano w sprawozdaniu WUBP w Olsztynie z 1954 r. jeden z rolników w powiecie iławskim został zatrzymany przez miejscowy PUBP, ponieważ „rozpowszechniał propagandę, że obecnie w Polsce jest gorzej jak za sanacji i czasów okupacji. Do aktywu wypowiadał się, że jeżdżą za zbożem, jak gestapowcy”⁸⁵.

Postawy wrogie wobec „aktywu” i delegatów ds. skupu czasami przerażały się w rękoczyn. W 1954 r. w gminie Wielbark został napadnięty i pobity delegat gminny ministerstwa skupu. Co ciekawe sprawcami byli dwaj właściciele niedużych gospodarstw (3 i 5 ha). Przyczyną pobicia było to, że delegat „podał ich rodziny do ukarania, jako opornych w obowiązkowych dostawach zboża”. Obaj sprawcy na wniosek prokuratora powiatowego w Szczytnie zostali aresztowani⁸⁶.

Chłopi starali się także przekupywać skorumpowanych lokalnych urzędników. Wysłani w teren w sierpniu 1952 r. funkcjonariusze WUBP ustalili „szereg faktów kumoterstwa rad terenowych z kułakami i spekulantami”. Przypadki zaniżania wymiaru obowiązkowych dostaw stwierdzono w wielu gminach⁸⁷. Gminny delegat ministerstwa skupu w Jonkowie w powiecie olsztyńskim w 1953 r. celowo nie objął skupem około trzydziestu gospodarzy. Innym za łapówkę sfalszował dane o posiadanym areale gruntów, w wyniku czego wymierzył niższy plan obowiązkowych dostaw⁸⁸. Jeszcze innym przejawem korupcji był handel zaświadczeniami o wywiązaniu się z obowiązkowych dostaw. Relacje o tym procederze odnajdujemy w aktach olsztyńskiego WUBP⁸⁹.

Działania podejmowane przez władze wobec „opornych” chłopów nie były zbyt wyszukane. Sprowadzały się przede wszystkim do przymusu administracyjnego. W powiecie bartoszyckim opiekunowie gminni ds. skupu otrzymali polecenie „wyławiania opornych i podawania ich nazwisk do komitetu powiatowego”. W niektórych powiatach opór chłopów łamano brutalnie. Opiekun ds. skupu z powiatu pasłęckiego donosił w 1950 r., że „w kilkunastu wypadkach wyjątkowo oporni kułacy zostali uświadomieni przez czynniki bezpiecz[eństwa]”. Z powiatu szczywieńskiego relacjonowano: „Ujawniono dość dużo opornych, którymi już zainteresowały się odpowiednie czynniki”. Podobne działania podejmowano w innych powiatach⁹⁰.

⁸⁴ APO, KW PZPR, 1141/3000, Protokół z odprawy pełnomocników powiatowych akcji skupu zboża, 31 I 1950, k. 181.

⁸⁵ AIPN BU, 01206/89, Sprawozdanie miesięczne Inspektoratu Wiejskiego przy WUBP w Olsztynie za okres 1–30 IX 1954 r., k. 7.

⁸⁶ Ibidem, k. 8.

⁸⁷ AIPN Bi 084/8, Sprawozdanie szefa WUBP, 1 VIII–1 IX 1952 r., k. 80–81.

⁸⁸ AIPN Bi, 084/9, Sprawozdanie szefa WUBP, 1–31 XII 1953 r., k. 154.

⁸⁹ Ibidem, Sprawozdanie szefa WUBP, 1–30 XI 1953 r., k. 139–140.

⁹⁰ APO, KW PZPR, 1141/3000, Protokół z odprawy opiekunów powiatowych [ds. skupu], 7 II 1950 r., k. 189–193.

W 1951 r. metody ściągania zboża i ziemniaków od zalegających „kułaków” usprawniono. „Nastawienia” KW dla działaczy w powiatach były jasne: „cisnąć ich jak cytryny i puszczać w skarpetkach”⁹¹. Władze partyjne w województwie wsparły się rozporządzeniem z 13 X 1951 r. w sprawie wprowadzenia przyspieszonego postępowania karno-administracyjnego w sprawach o wykroczenia z dekretów o planowym skupie zbóż i zabezpieczeniu dostaw ziemniaków⁹². Dla chłopów nierzadko kończyło się to brakiem ziarna na zasiewy i karmy dla zakontraktowanej trzody chlewnej.

W 1951 r. według danych Wydziału Karno-Administracyjnego PWRN wpłynęły 4663 wnioski o ukaranie chłopów. Z tego przed rozprawą umorzono (chłopi uiszcili zaległe dostawy) 944, wniosków niezadowolonych pozostawało 818. Ostatecznie orzeczeniami skazującymi zakończono ponad 2,9 tys. postępowań (tabela 5). Warto zwrócić uwagę na średnią wysokość kar, które rosły wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw, co świadczyło o „podejściu klasowym” przy ich wymierzaniu.

Tabela 5

Orzecznictwo karno-administracyjne w sprawie zaległości w skupie zboża i dostawach ziemniaków w województwie olsztyńskim w 1951 r.

Grupy powierzchniowe	Orzeczenia skazujące	Łączna kwota kar (zł)	Kara średnia (zł)
do 5 ha	87	34 450	395,98
5-10 ha	1808	955 390	528,42
ponad 10 ha	1006	661 920	657,97
Razem:	2901	1 651 760	569,38

Źródło: Obliczenia własne na podst. APO, PWRN/WSW, 444/13, Dane liczbowe z przebiegu orzecznictwa karno-administracyjnego na odcinku planowego skupu zboża i ziemniaków od początku akcji do dnia 31 XII 1951 r., k. 30.

Stosowane sankcje karno-administracyjne wobec chłopów zalegających w dostawach nie zawsze jednak przynosiły oczekiwane skutki. Narzekano na prokuratorów, że zbyt pochopnie umarziali postępowanie, na referaty karno-administracyjne za to, że „rozprawy prowadzone były »na kolanie«, bez żadnych rozmów z obwinionym”⁹³. W IV kwartale 1952 r., po rozszerzeniu obowiązkowych dostaw o żywiec i mleko, odnotowano 4846 wykroczeń dotyczących zaległości w ich realizacji. Z tego wymierzono 3305 kar grzywny w wysokości do 300 zł i 1541 kar grzywny przekraczających tę kwotę⁹⁴. Pracownicy Wydziału Karno-Administracyjnego PWRN narzekali na zbytnią

⁹¹ APO, KW PZPR, 1141/87, Protokół z rozszerzonego plenum KW PZPR w Olsztynie z 2 VI 1951 r., k. 208.

⁹² Dz. U. 1951, nr 54, poz. 380.

⁹³ APO, PWRN/WSW, 444/13, Sprawozdanie z przebiegu orzecznictwa karno-administracyjnego w zakresie planowego skupu zboża i dostaw ziemniaków, [1951], k. 32.

⁹⁴ APO, PWRN/WSW, 444/15, Sprawozdanie z ruchu spraw karno-administracyjnych w IV kwartale 1952, k. 259.

pobłażliwość gminnych kolegiów orzekających, które „nakładały w niektórych wypadkach śmiesznie niskie kary za nieodstawienie mleka”. Poza tym wytykano pełnomocnikom CUSiK „nietrafne, sporządzane z za biurka” wnioski o ukaranie. Stwierdzono przypadki wystawiania wniosków o ukaranie osób, które już od dwóch lat nie użytkowały gospodarstw⁹⁵.

O stosowaniu nacisków administracyjnych w „akcji” dostaw świadczą inne źródła. Analizując stan realizacji planu gospodarczego za 1951 r. WKPG w swym sprawozdaniu skonstatowała: „wystąpiły silne oddziaływania elementów kułacko-spekulacyjnych w kierunku dezorganizacji zaopatrzenia rynku miast w artykuły produkcji rolniczej. [...] Energiczna akcja ze strony Partii i władz państwowych spowodowała znaczną poprawę sytuacji wyrażającą się chociażby w realizowaniu planowego skupu zbóż”⁹⁶.

Do egzekwowania od chłopów dostaw włączano także młodzież z ZMP i PO „SP”. Komenda Wojewódzka PO „SP” w Olsztynie w sprawozdaniu kwartalnym do Komendy Głównej meldowała: „Młodzież brała czynny udział w wykrywaniu ukrytego zboża przez kułaków wiejskich, udzielając się w 3-kach społecznych”⁹⁷. W innym sprawozdaniu donoszono: „W powiecie Pisz gromada Łapki [...] utworzono młodzieżową brygadę lekkiej kawalerii, która wykryła szereg nadwyżek zboża u kułaków”⁹⁸. W dalszej części przytoczono jeszcze jeden przykład przejmowania „nadwyżek” zboża od tzw. kułaków: „Młodzieżowa trójka w pow. Nowe Miasto w gr.[omadzie] Lipniki wykryła u kułaka [...] 3,5 tony zboża zachowanego w stodole [...]. Zobowiązanie wykonano manifestacyjnie odwożąc je z transparentami”⁹⁹.

Innym skutecznym sposobem na zwiększenie ściągalskości płodów rolnych było zaangażowanie funkcjonariuszy PUBP. W powiecie biskupieckim przed włączeniem się aparatu bezpieczeństwa do akcji obowiązkowych dostaw skupowano w ciągu doby 12 ton zboża. Natomiast, jak zanotował szef WUBP, „po zastosowaniu represji” skup zwiększył się do 45–65 ton dziennie¹⁰⁰.

Według informacji bezpieki tylko w samym wrześniu 1954 r. „po zagadnieniu akcji skupu” zostały aresztowane 43 osoby za „złośliwy opór i zawołanie zboża”¹⁰¹. Przykładowo w tym samym 1954 r. liczba wniosków skiero-

⁹⁵ Ibidem, Sprawozdanie z ruchu spraw karno-administracyjnych w III kwartale 1952, 18 XI 1952 r., k. 138.

⁹⁶ APO, PWRN/WKPG, 444/368, Sprawozdanie z wykonania Wojewódzkiego Planu Gospodarczego na rok 1951. Rolnictwo, k. nlb.

⁹⁷ APO, zesp. Komenda Wojewódzka Powszechnej Organizacji „Służba Polsce” (dalej: KW PO „SP”), 472/198, Sprawozdanie kwartalne z pracy Komendy Wojewódzkiej PO „SP” Olsztyn za IV kwartał 1950 r. z 10 I 1951 r., k. 5.

⁹⁸ Ibidem, Sprawozdanie kwartalne z pracy Komendy Wojewódzkiej PO „SP” Olsztyn za I kwartał 1951 r. z 9 IV 1951 r., k. 46.

⁹⁹ Ibidem, k. 47.

¹⁰⁰ AIPN Bi, 084/9, Sprawozdanie szefa WUBP, 1–31 X 1953 r., k. 123.

¹⁰¹ AIPN BU, 01206/89, Sprawozdanie miesięczne Inspektoratu Wiejskiego przy WUBP w Olsztynie za okres 1–30 IX 1954 r., k. 8.

wanych do kolegów orzekających i prokuratur o ukaranie osób zalegających w dostawach zbóż wyniosła ogółem 3378. Spośród nich 50 chłopów ukarano sądownie, 1175 grzywną. Za zaległości w dostawach żywca skierowano wnioski do kolegium orzekającego przeciwko 2096 rolnikom, z tego orzeczono 892 kary finansowe na sumę 784 750 zł. Przeciętna grzywna wynosiła 800–900 zł. W trybie karnym do sądów skierowano wnioski o ukaranie 440 chłopów, z czego zapadło 56 wyroków skazujących¹⁰².

W latach 1955–1956 represje karno-administracyjne wyraźnie osłabły. W 1955 r., jak wynika z danych PWRN, zaległości z tytułu dostaw przeniesione na 1956 r. były czterokrotnie niższe niż w poprzednim roku „przy o połowę mniejszym nacisku administracyjnym”, co miało świadczyć „o lepszej pracy politycznej terenowych rad narodowych i większym wykorzystaniu innych środków wychowawczo-propagandowych”¹⁰³. W ciągu trzech pierwszych kwartałów 1955 r. zanotowano 2022 kar wymierzonych, a wykonanych 747¹⁰⁴. Z tytułu niewywiązywania się z obowiązkowych dostaw jeszcze mniejszą liczbę kar wymierzono i wykonano w 1956 r., odpowiednio: 881 i 806¹⁰⁵.

3.3. Skutki obowiązkowych dostaw

Z danych GUS opublikowanych przez Dariusza Jarosza wynika, że średnie obciążenie dostawami przypadające na jedno gospodarstwo w województwie olsztyńskim w latach 1952–1956 było niemal dwukrotnie wyższe niż w kraju. Najwyższy wskaźnik osiągnęło w 1955 r. wynosząc 6342 zł. Wynikało to ze struktury powierzchniowej gospodarstw oraz skutecznej realizacji dostaw¹⁰⁶. Na Warmii i Mazurach największy odsetek stanowiły bowiem gospodarstwa o powierzchni od 7 do 10 ha (31,8%) oraz od 10 do 14 ha (29,6%), co przy progresji zwiększało średnie obciążenie gospodarstw. W kraju dominowały gospodarstwa o powierzchniach od 3 do 5 ha (20,8%)¹⁰⁷.

Dodajmy w tym miejscu, że średnie plony uzyskiwane w województwie olsztyńskim w porównaniu z resztą kraju były niższe. Przyczyny mniejszych zbiorów, poza nienajlepszym usprzętowieniem rolnictwa, wynikały z dość surowego klimatu, słabych gleb a także nieznamomości miejscowych warunków gospodarowania przez osadników. Dla przykładu w 1955 r. średnie zbiory

¹⁰² APO, PWRN/WKPG, 444/378, Realizacja obowiązkowych dostaw 1954, k. 431–432.

¹⁰³ APO, PWRN/WSW, 444/17, Sprawozdanie z orzecznictwa karno-administracyjnego za IV kwartał 1955 r., I II 1956, k. 225.

¹⁰⁴ Obliczenia własne na podst.: ibidem, Sprawozdania o orzecznictwie karno-administracyjnym (I–III kwartał) 1955, k. 1, 90, 133.

¹⁰⁵ Obliczenia własne na podst.: APO, PWRN/WSW, 444/18, Sprawozdania o orzecznictwie karno-administracyjnym (I–IV kwartał) 1956, k. 1, 77, 105, 134.

¹⁰⁶ Zob. D. Jarosz, op. cit., tab. II-4, s. 197–199.

¹⁰⁷ B. Wilamowski, J. Mucha, *Osadnictwo wiejskie w województwie olsztyńskim po 1945 r.*, KMW 1961, nr 2, tabela 13, s. 208; *Rocznik statystyczny 1956*, GUS, Warszawa 1956, tabl. 30 (126), s. 150; *Rocznik statystyczny województwa olsztyńskiego 1963*, PWRN, Warszawa 1964, tabl. 20 (101), s. 138–139.

pszenicy w województwie olsztyńskim wyniosły 12,7 q/ha (w kraju 14,5 q/ha), żyta – 13,2 q/ha (w kraju 14,2 q/ha), jęczmienia – 12,2 q/ha (w kraju 15 q/ha), owsa – 12,8 q/ha (w kraju 14,2 q/ha), ziemniaków 76 q/ha (w kraju 102 q/ha)¹⁰⁸. Ciężar dostaw był więc przez olsztyńskich chłopów odczuwany szczególnie mocno.

Według danych WUBP w Olsztynie roczny plan skupu zboża w 1954 r. na terenie województwa olsztyńskiego, wynoszący 75 369 t, do 1 grudnia tego roku wykonano w liczbie 69 225 t, co stanowiło 91,8 %. Do tego samego dnia roczny plan obowiązkowych dostaw ziemniaków wykonano w 89%, mleka w 77,5%, a żywca w 70%¹⁰⁹. Nieco inne dane podaje WKPG. Według nich plan dostaw zboża wynosił 73 262,6 t, z czego wykonano 69 335,1 t (94,6%), żywca – 14 586,1 t, z czego wykonano 13 488,6 t (92,5%), ziemniaków 138 430,2 t – wykonanie 125 101,9 t (90,4%), mleka 64 465 litrów – wykonanie 57 370 litrów (89%)¹¹⁰. W kolejnych latach realizacja obowiązkowych dostaw w województwie olsztyńskim zmniejszała się. Według danych Wydziału Statystyki PWRN w 1955 r. obowiązkowe dostawy zboża wyniosły 66 116 t, w 1956 – 49 918 t, a w 1957 r. 47 575 t¹¹¹.

Warto spróbować odpowiedzieć na pytanie, dlaczego wskaźnik realizacji podatku gruntowego na Warmii i Mazurach był tak niski w porównaniu ze wskaźnikiem realizacji obowiązkowych dostaw, który, jak już wspomniano, był jednym z najwyższych w kraju. Wydaje się, że odpowiedzi należy szukać w wymiarze progresji i w sposobie egzekwowania obciążeń a także ówczesnej polityce finansowej państwa, która dość skutecznie uszczuplała chłopskie zasoby pieniężne. W podatku gruntowym zastosowano wyższy wskaźnik progresji niż w obowiązkowych dostawach. Dla właścicieli gospodarstw stosunkowo dużych, które dominowały w województwie olsztyńskim, był trudniejszy do zrealizowania. Musiało więc to zaważyć na jego ściągalności.

Poza tym, jak wspomniano, wpływ na wskaźnik realizacji obciążeń miał sposób ich egzekwowania. Po pierwsze, gospodarstwa indywidualne w pierwszej kolejności były pozbawiane płodów rolnych w ramach wykonania obowiązkowych dostaw. Wiele z nich pozostawało wówczas bez możliwości spieniężenia ziemiopłodów i spłaty podatku gruntowego. Po drugie podatek gruntowy chłopi musieli uiszczać samodzielnie. Wobec ich oporu jego ściągalność była niewysoka, za co oczywiście ponosili konsekwencje. Natomiast realizacja obowiązkowych dostaw nie do końca zależała od nastawienia samych chłopów. W znacznym stopniu ich realizację wspierały wspomniane wyżej „trójki gromadzkie”, lokalny aparat rolny, powiatowe i gminne ogniwa PZPR, aparat UB a także młodzież organizowana w ramach ZMP i PO „SP” w tzw.

¹⁰⁸ *Rocznik statystyczny 1956*, GUS, Warszawa 1956, tabl. 31 (124), s. 151.

¹⁰⁹ AIPN BU, 01206/89, Sprawozdanie miesięczne Inspektoratu Wiejskiego przy WUBP w Olsztynie za okres 1–30 XI 1954 r., k. 32.

¹¹⁰ APO, PWRN/WKPG, 444/378, Realizacja obowiązkowych dostaw 1954, k. 428.

¹¹¹ *Rocznik statystyczny województwa olsztyńskiego 1957*, Tabl. 41 (62). Dostawy obowiązkowe ważniejszych produktów rolnych, Olsztyn 1958, s. 80.

brygady lekkiej kawalerii. Egzekwowanie chłopskich zobowiązań w postaci dostaw rzeczowych było więc skuteczniejsze. Przypomnijmy, że z powodu niskiej ściągальności podatku gruntowego, już w latach 1947–1950 podejmowano na wsi akcję „zamiany” zadłużenia z tytułu podatku gruntowego na dostawy produktów rolnych. Wydano także rozporządzenia nakładające na większe gospodarstwa spłatę części należności z tytułu tego podatku w zbożu¹¹².

Dodajmy w tym miejscu, że w interesującym nas okresie władze stosowały także inne narzędzia, dzięki którym pozbawiano chłopów zasobów finansowych, co utrudniało realizację podatku gruntowego. We wspomnianej wyżej wymianie waluty z października 1950 r. udział ludności wiejskiej w ogólnej kwocie wymienionej gotówki (wymiana w relacji: 1 zł nowy za 100 zł starych) wyniósł 38,3% (udział przedstawicieli „gospodarki kapitalistycznej i drobnotowarowej” w mieście – 40,3%)¹¹³.

Formą sięgnięcia do dochodów ludności w celach akumulacyjnych była także Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski w 1951 r. Według zasad udziału chłopów w pożyczce opracowanych przez Zarząd Główny ZSCh, stosowano progresywne obciążenie gospodarstw rolnych pożyczką w zależności od grupy przychodowości gospodarstwa: od 2,5% przychodu w przypadku gospodarstw o najniższym przychodzie szacunkowym do 3,5% w przypadku gospodarstw o najwyższym przychodzie szacunkowym. Jak ocenia Izabela Bolkowiak, mimo oficjalnych zapewnień o dobrowolności udziału w subskrypcji, sam sposób jej przeprowadzenia, jak i wysokość zadeklarowanej kwoty stanowiły formę przymusu¹¹⁴. Mimo tego wysokość subskrypcji ludności wiejskiej wyniosła 276,9 mln zł, co stanowiło zaledwie 16,8% ogólnej sumy subskrypcji. Mimo wysiłków nie udało się więc doprowadzić do masowego udziału chłopów w pożyczce, choć pozbawiono wieś części środków pieniężnych¹¹⁵.

Z kolei tzw. regulacja cen i płac z 3 I 1953 r., w wyniku której wzrosły średnio ceny o 40%, spowodowała niekorzystny dla chłopów układ cen. Wzrost cen produktów rolnych nie skompensował wyższego wzrostu cen artykułów przemysłowych nabywanych przez wieś. Indeks nożyc cen „rozwarł się” w tym roku na niekorzyść produktów wiejskich. Ceny artykułów przemysłowych nabywanych przez wieś wzrosły o 42,8%, a artykułów zbywanych przez wieś o 30,4%. W ostatecznym rozrachunku wspomniana „regulacja” ujemnie wpłynęła na realizację podatku gruntowego, gdyż zmniejszyła siłę nabywczą

¹¹² APO, KW PPR, 1073/148, Zasady współzawodnictwa w akcji skupu zboża za podatek gruntowy 1947, k. 1; Rozporządzenie Rady Ministrów z 14 IV 1948 r. o obowiązku uiszczania przez niektóre kategorie gospodarstw rolnych podatku gruntowego w ziemiopłodach, Dz. U. 1948, nr 25, poz. 169; Rozporządzenie Rady Ministrów z 3 VII 1950 r. w sprawie obowiązku uiszczania przez niektóre kategorie gospodarstw rolnych podatku gruntowego w ziemiopłodach, Dz. U. 1950, nr 27, poz. 254; AZHRL, NK ZSL, V/1786, Uchwała Prezydium NKW ZSL w sprawie planowego skupu zboża, 24 II 1950 r.

¹¹³ M. Kucharski, *Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu*, Warszawa 1972, s. 321.

¹¹⁴ I. Bolkowiak, op. cit., s. 435.

¹¹⁵ Ibidem, s. 437–438.

chłopów, którą uzyskiwali m.in. z tytułu sprzedaży na wolnym rynku niewielkiej części rolniczych produktów nie objętych systemem obowiązkowych dostaw¹¹⁶.

4. Skutki obciążeń wsi

Już na początku 1949 r. władze partyjne dostrzegły w województwie olsztyńskim zachowania chłopów, które świadczyły o ich zaniepokojeniu spowodowanym zmianą polityki rolnej. Najbardziej widoczne było pozbywanie się inwentarza i składanie wniosków o ograniczenie powierzchni gospodarstw. 4 I 1949 r. KW w Olsztynie wydał okólnik, w którym wyjaśniano, że wynikało to „ze zróżnicowania wsi na bazie walki klasowej w wyniku czego bogaci chłopcy wyzbywają się inwentarza by nie nazywano ich bogaczami wiejskimi”¹¹⁷. W lutym 1949 r. instruktor rolny z powiatu olsztyńskiego informował członków KW, „że szereg ludności miejscowej (autochtoni), którzy posiadają większe ilości ziemi przychodzą do starostwa, ażeby im pozostawić tylko 10 ha [ziemi], zaś resztę zabrać”¹¹⁸.

Wysoki wymiar podatku gruntowego, planowy skup zboża, a później obowiązkowe dostawy i ich brutalne egzekwowanie wywoływały w chłopach uczucie zwątpienia w sens dalszej uprawy ziemi, rezygnacji i bezsilności. Wielokrotnie w źródłach pojawiają się informacje o porzucaniu gospodarstw, co świadczy, że było to zjawisko dość częste. Według relacji WUBP w Olsztynie pierwsze zbiorowe opuszczenia gospodarstw nastąpiły już we wrześniu i październiku 1948 r.¹¹⁹ Na początku 1951 r. skala zjawiska stała się niebezpiecznie duża. Do końca lutego ok. 4 tys. chłopów złożyło podania o powrót do centralnej Polski, a dalszych 68 samowolnie opuściło gospodarstwa¹²⁰. W kwietniu 1951 r. I sekretarz KP w Morażu donosił, że „gospodarze indywidualni robią starania o zrzeknięcie się gospodarstw, powodują wtórne odłogi, ukrywają zboże itp.” Jednocześnie radził, aby „odpowiednio na to zareagować, by zbrodniczą dywersję zlikwidować bez reszty”. Ze skali problemu zdawał sobie sprawę ówczesny przewodniczący PWRN w Olsztynie Mieczysław Moczar, który zauważył, że „zrzekanie się gospodarstw, które występuje w tysiącach wypadków” doprowadzić może do tysięcy hektarów ugorów¹²¹. Według członków KW częściową winę za to ponosili powiatowi i gminni

¹¹⁶ Z. Kozłowski, *Obowiązkowe dostawy w planie sześcioletnim. Próba szacunku świadomości*, Warszawa 1960, s. 47.

¹¹⁷ APO, KW PZPR, 1141/2964, Okólnik KW PZPR 3-WR/49 z 4 I 1949 r., k. 1.

¹¹⁸ APO, KW PZPR, 1141/3000, Protokół z odprawy powiatowych instruktorów rolnych z 8 II 1949 r., k. 48.

¹¹⁹ AIPN Bi, 084/69, Sprawozdanie Sekcji V Wydz. IV, 1–30 X 1948 r., k. 67.

¹²⁰ AIPN Bi, 084/6, Raport szefa WUBP w Olsztynie, 1–28 II 1950 r., k. 14.

¹²¹ APO, KW PZPR, 1141/87, Protokół posiedzenia Plenum KW PZPR w Olsztynie, 4 IV 1951 r., k. 169–174.

działacze partyjni, którzy nie umieli odróżnić „średniaka” od „kułaka”, wyrażając temu pierwszemu krzywdę. Jak stwierdzono, „to powoduje, że w tych wypadkach mnożą się prośby o zrzekanie się z gospodarstw, powstają wtórne odłogi itp.”¹²² Problem ten narastał i władze wojewódzkie nie były w stanie go rozwiązać. W 1953 r. zjawisko przybrało na sile. Wówczas winą obarczono powiatowy i gminny aparat rad narodowych, który miał być nieodpowiednio „nastawiony [...] do walki z wrogią antyludową propagandą na wsi”¹²³.

Innym ciekawym zjawiskiem były przypadki nielegalnego zajmowania przez chłopów niektórych niezasiedlonych gospodarstw PGR, które miały dość poważne problemy kadrowe. Wśród nich byli ci, którzy porzucali gospodarstwa. W ten sposób uciekali przed wysokim podatkiem gruntowym i świadczeniami rzeczowymi. Dla innych zaś był to sposób na dodatkowy, nieopodatkowany przychód¹²⁴. Zjawisko to narastało. W 1954 r. zwrócił na nie uwagę I sekretarz KW Jan Klecha twierdząc, że należy przyjrzeć się chłopom uprawiającym ziemię „na dziko” oraz unikającym płacenia podatku i nierealizującym obowiązkowych dostaw¹²⁵.

* * *

Obszar Warmii i Mazur, ogromnie wyniszczony w wyniku działań wojennych i grabieży dokonanej przez sowiecką armię wymagał wielkich nakładów i zdrowej polityki ekonomicznej, aby względnie szybko mógł odbudować się gospodarczo. Nowa polityka rolna realizowana od 1948 r., w ramach której przystąpiono m.in. do „walki klasowej” na wsi połączonej z rosnącymi obciążeniami finansowymi i rzeczowymi gospodarstw indywidualnych przyniosła fatalne skutki. Doprowadziła do zmniejszenia opłacalności produkcji rolnej, upadku wielu gospodarstw chłopskich, szczególnie większych obszarowo, najbardziej produktywnych, w które uderzał zastosowany w świadczeniach system progresji. Polityka ta nie tylko nie wpływała pozytywnie na rozwój olsztyńskiego rolnictwa, lecz także nie rozwiązała problemu niedoludnienia olsztyńskiej wsi. Powodowała porzucanie gospodarstw zajętych przez osadników i zjawisko migracji powrotnej na „ziemie stare”.

Ucisk fiskalny wsi na Warmii i Mazurach, z powodu struktury powierzchniowej gospodarstw, był bardzo silny, czego dowodzi wymiar świadczeń. Były one swoistym wkładem, jaki chłopci z województwa olsztyńskiego musieli wnieść w forsowną industrializację kraju i jednocześnie ceną poniesioną za budowę „socjalistycznej” wsi.

¹²² Ibidem.

¹²³ APO, KW PZPR, 1141/2965, Wnioski z Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie dotyczące zapobiegania opuszczania gospodarstw, luty 1953, k. 14.

¹²⁴ Ibidem, Uchwała Plenum KW PZPR w Olsztynie z 14 VII 1954 r., k. 269.

¹²⁵ APO, KW PZPR, 1141/3000, Protokół z narady roboczej aparatu partyjnego, 24 VI 1954 r., k. 266.

SUMMARY

Stalinist policy towards villages in Warmia and Mazury, which led to collectivization and increased the liabilities of individual farms, was a “struggle” aiming to eliminate the kulaks. Financial liabilities and encumbrances became an important weapon in this process. The scale of liabilities was particularly extensive in Warmia and Mazury which had a predominance of large farms. The measures targeting individual farmers did not contribute to an increase in agricultural production, and the introduced progressive benefit system struck a heavy blow at the most productive farms. In many cases, this element of a “class struggle” forced peasants to abandon the existing farms and return to the estates they had left behind in the “old” lands, which contributed to the formation of new idle tracts of land. Stalinist policy towards the villages in the region of Olsztyn, which were severely ravaged by war and underpopulated, stalled the development of agriculture and added to the region's many woes.

